

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ ΔΟΥΞ Ο ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ

Εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων εἶδον πρὸ ἐτῶν μικρὰν εἰκόνα (διαστ. 0,51×0,41 μ.), ἣ ὁποῖα πιστεύω ὅτι θὰ εὑρίσκεται ἀκόμη ἐκεῖ. Εἰς αὐτὴν (εἰκ. 1) παριστάνονται ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ὁ Ἅγιος Νέστορ. Κατὰ τὸ ἀριστερὸν δηλαδὴ μέρος εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Δημήτριος φέρων πανοπλίαν καὶ καθήμενος ἐπὶ θρόνου. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ δόρυ, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ξίφους του. Παρὰ τὸν δεξιὸν του ὦμον φέρει ἀνηρτημένην τὴν περικεφαλαίαν του, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ κρέμαται ἡ ἀσπίς του. Δι' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν ὁ ἅγιος πατεῖ ἐπὶ ζώου ὁμοιάζοντος μὲ κροκόδειλον. Τοῦτο εἶναι πιθανώτατα ὁ βασιλίσκος, τὸν ὁποῖον συνήθως εἰκονίζεται πατῶν ὁ Ἰησοῦς κατὰ τὸν Ψαλμὸν 90.13¹. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου ἡ ἐπιγραφή:

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Ο ΜΕΓΑΣ ΔΟΥΞ Ο ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ

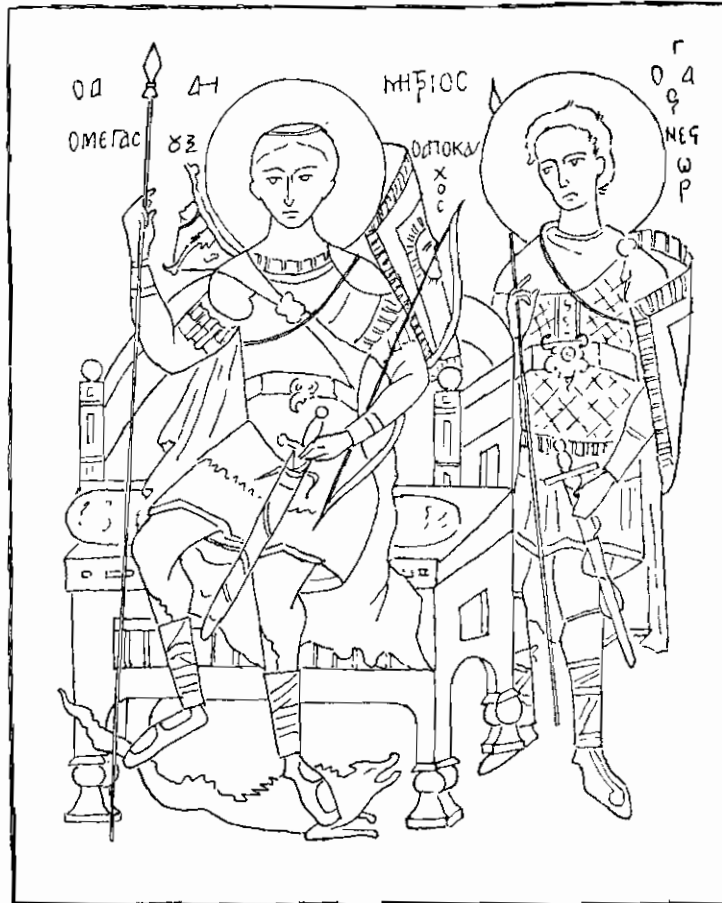
Ὅπισθεν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνης, παριστάνεται ὄρθιος ὁ Ἅγιος Νέστορ φέρων ἐπίσης πανοπλίαν καὶ ἔχων τὴν ἀσπίδα ἀνηρτημένην ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ του ὦμου. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ δόρυ, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει εἰς τὴν θήκην τοῦ ξίφους του. Δεξιὰ τῆς κεφαλῆς του ἡ ἐπιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΕΣΤΩΡ.

Ἡ εἰκὼν, ἀνήκουσα πιθανώτατα εἰς τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, εἶναι, ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης, ἔργον πολὺ μέτριον, ἣ δὲ διατήρησίς τῆς ἔχει καλὴ². Ἡ εἰκονογραφία τῶν παριστανομένων ἁγίων δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ. Ἡ μικρὰ αὐτὴ εἰκὼν ἀντιγράφει κρητικὸν πιθανώτατα πρότυπον, δημιουργηθὲν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Τὸν τύπον πράγματι τοῦτον εὑρίσκομεν λίαν ἀνάλογον εἰς τὴν ἀδημοσίετον εἰκόνα, τὴν ἀποκειμένην εἰς ἓν τῶν παρεκκλησιῶν τῆς βορείας πτέρυγος τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ

¹ Πρβ. Cabrol, Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, II. 1, σ. 513, εἰκ. 1392. Πρβ. καὶ I. 1, σ. 1138, εἰκ. 286.

² Ἡ ἔχει καλὴ τῆς διατήρησις δὲν ἐπέτρεπε τὴν φωτογράφησιν. Διὰ τοῦτο περιωρίσθη εἰς πιστὸν σχεδιασμὸν τῆς.

διαφέρουσιν ἀπὸ τὴν ἡμετέραν κυρίως εἰς τὸ ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος οὔτε πατεῖ ἐπὶ τοῦ βασιλίσκου οὔτε κρατεῖ δόρυ, ἀλλὰ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνασύρει τὸ ξίφος, τοῦ ὁποῖου τὴν θήκην κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, συμφώνως πρὸς τύπον, δημιουργηθέντα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅπως

Εἰκ. 1. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος μετὰ τοῦ ἁγίου Νέστορος.
Εἰκὼν εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον τῆς Μονῆς Βαρυλαῦ τῶν Μετεώρων.

δεικνύει τὸ ἀνάγλυφον, τὸ ἐντειχισμένον εἰς τὸν Ἅγιον Μάρκον τῆς Βενετίας¹, ἀπὸ τὸ ὅποσον λείπει ἐπίσης ἡ ἀπεικόνισις τοῦ βασιλίσκου κάτω τῶν ποδῶν τοῦ ἁγίου. Ἡ λεπτομέρεια οὕτω τοῦ βασιλίσκου ἐπὶ

¹ Βλ. προχαιρως. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, II, σ. 608, εἰκ. 519.

της εικόνας της Μονής Βαρλαάμ αποκτᾶ ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

Ὅ,τι κυρίως ἐδῶ ἐπὶ τοῦ παρόντος μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τὰ ἐπίθετα, ὁ Μέγας Δούξ καὶ ὁ Ἀπόκαυκος, τὰ συνοδεύοντα τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐπὶ τῆς ὑπὸ μελέτην εικόνας.

Τὰ ἐπίθετα ταῦτα εὐρίσκομεν, εἶναι ἀληθῆς, καὶ εἰς ἄλλας ἀπεικονίσεις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ταῦτα ὅμως εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστά, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, μνημεῖα ἀπαντῶσι χωρισμένα. Ἐπιγραφῶν δηλαδὴ εὐρίσκομεν τὸν Ἁγιον Δημήτριον συνοδευόμενον μὲ τὸ ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ, ἀλλαχοῦ δὲ μόνον μὲ τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος¹. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο ἐπιθέτων ἀπαντᾶ μόνον, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, εἰς τὸ εἰκονίδιον τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς. Ἀνάγκη λοιπὸν εἶναι, νομίζω, νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον χωριστὰ τὴν προέλευσιν τῶν δύο τούτων ἐπιθέτων καὶ κατόπιν νὰ δοκιμάσωμεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον ταῦτα συνηνώθησαν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ ἢ ἴσως εἰς τὸ παλαιότερον πρότυπὸν τῆς.

Ὁ Μέγας Δούξ. Τὸ παλαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν μνημεῖον², ὅπου τὸ ἐπίθετον τοῦτο συνοδεύει τὸν Ἁγιον Δημήτριον, εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἡ τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1483 εἰς τὸ παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ 1545, ὅτε ἀνηγέρθη τὸ νέον μέγα Καθολικόν, χρησιμεύει ὡς τὸ Ἴερὸν αὐτοῦ³. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν ταύτην ὁ ἅγιος εἰκονίζεται κατὰ τρόπον λίαν παράδοξον (εἰκ. 2). Φορεῖ μακρὸν περίκοσμον ἐσωτερικὸν ἔνδυμα μετὰ πλατείας πολυπτύχου ζώνης ἐκ πολυτίμου ὑφάσματος, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέματα τὸ πλουσίως κεντημένον μανδήλιόν του. Ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου ἐνδύματος φέρει μακρὸν μανδύαν ἐκ πολυτίμου ὑφάσματος μὲ πυκνὰ σχέδια, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους καὶ κοσμούμενον εἰς τὰς παρυφὰς ἀπὸ σειρὰν μαργαριτῶν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ ἅγιος φέρει ἐπιμήκη πῖλον, ἀποτελούμενον ἀπὸ εἰδος χρυσοῦ στέμματος κατὰ τὴν βᾶσιν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται τὸ ἄνω ἐπίμηκες μέρος, κατεσκευασμέ-

¹ Κατάλογον τινῶν τῶν μνημείων, ὅπου ἀπαντῶσι τὰ ἐπίθετα ταῦτα, παρέχει ὁ Α. Ὁρλάνδος εἰς ABME 4 (1938) 148.

² Παλαιότερα χρονολογικῶς εἶναι ἢ ἀπὸ τοῦ 1456 τοιχογραφία τοῦ Ντραγκαλέβτσι εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ὅπου ἡ οὐκρανικὴ ἐπιγραφή ὀνομάζει τὸν ἅγιον Μέγαν Δημήτριον Δούκα. Βλ. Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σελ. 300 καὶ πίν. LI b. Ταύτην ὅμως δὲν λαμβάνομεν ἐνταῦθα ὡς ὄψιν, διότι ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἐπιπρος, ἔνδειξις δηλαδὴ πειθούσα, ὡς θὰ ἴδωμεν, διὰ πρόκειται περὶ παρανοήσεως τοῦ ἀρχικοῦ τύπου.

³ Ἀπεικόνισις τῆς τοιχογραφίας παρὰ Γ. Σωτηρίου εἰς EEBΣ 9 (1932) 409, εἰκ. 24. Πρβ. καὶ σελ. 410.

νον ἐξ ὑφάσματος μὲ πλατείας κατακορύφους ραβδώσεις. Ὁ ἅγιος στηρίζεται δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἐπὶ ὑψηλῆς ράβδου μετὰ χρυσῶν κόμβων κατὰ διαστήματα.

Εἰκ. 2. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὁ Μέγας Δούξ. Τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1483 εἰς τὸ παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετῶρων.

Προτῷ ἀναζητήσωμεν τὴν καταγωγὴν τῆς παραστάσεως ταύτης, εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰς τὰ ζωγραφικὰ μνημεῖα τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων καὶ εἰς μεταγενέστερα ἀκόμη στολὴν ἀνάλογον φέρουν καὶ ἄλλοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι. Οὕτω εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1384 τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς συνοικίας Μητρο-

πόλεως εις τὴν Καστοριάν με παραπλησίαν στολὴν εἰκονίζονται ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ νέος, ὁ Ἅγιος Ἀλέξανδρος καὶ εἰς ἀκόμη, τοῦ ὁποίου δὲν διεσώθη τὸ ὄνομα¹. Ἐπίσης τὸ 1483, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ παλαιοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, εὐρίσκουμεν μετὰ τὴν στολὴν αὐτὴν κατὰ σειρὰν τοὺς Ἁγίους Θεόδωρους, Στρατηλάτην καὶ Τίρωνα, τὸν Ἅγιον Γεώργιον, τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ τὸν Ἅγιον Νέστορα². Κατὰ τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους εἰκονίζονται μετὰ ὁμοίαν στολὴν οἱ Ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος εἰς τὰς ἀνεκδότους ἀκόμη τοιχογραφίας τοῦ ναύσκου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Σερβίων, ἀργότερον δὲ οἱ αὐτοὶ ἅγιοι εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Μεγαλειοῦ εἰς Καστοριάν³, οἱ δὲ Ἅγιοι Θεόδωροι εἰς τμήμα τοιχογραφίας, ἀποκείμενον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς αὐτῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἀπὸ καταστραφέντα ναόν, πιθανῶς τοῦ Ἁγίου Σπυριδωνοῦ⁴.

Προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἔρευνάν μας, εἶναι ἀνάγκη νὰ διαλύσωμεν μίαν παλαιὰν πλάνην, ἣ ὁποία εἶχεν ἄλλοτε εὔρει μερικὸς ὀπαδός. Ὁ μακαρίτης Ἀδαμαντίου δηλαδὴ ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν παρυσίαν Σέρβων ἡγεμόνων εἰς τὰ Μετέωρα, ὅπου οὗτοι ἐμόνασαν, ὅπως τοῦ Ἰωάννου-Ἰωάσαφ Οὕρεση εἰς τὴν Μονὴν Μεταμορφώσεως καὶ τοῦ Ἀντωνίου Καντακουζηνοῦ, τὸν ὁποῖον, ἀκολουθῶν τὸν Οὐσπένσκι, ἐθεώρει σερβικῆς καταγωγῆς⁵, εἶχε πιστεύσει ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι τοῦ παλαιοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων φέρουν «στολὴν Σέρβων μεγιστάνων» καὶ ὅτι αὕτη ἦτο ἡ στολὴ τῶν Σέρβων ἡγεμόνων τοῦ μεσαιῶνος⁶. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἀνακριβές, ὅπως ἤδη παρετηρήθη⁷. Σήμερον εἶναι γνωστὸν πλέον ὅτι οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες καὶ οἱ μεγιστᾶνες ἀπεμιμοῦντο τὰς στολὰς τῆς Αὐλῆς

¹ Βλ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν. σελ. 150 κέ. καὶ εἰκ. 105 - 107. Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά, I, Βυζαντινὰ τοιχογραφεῖα, Πίνακες. Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 151α, 152 β.

² Βλ. Α. Ἀδαμαντίου εἰς ΠΑΕ 1909, 242, ὅπου οὕτε ὁ ταυτισμὸς τῶν ἁγίων οὕτε ἡ σειρὰ τῶν εἶναι ἀκριβῆ. Πρβ. καὶ Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σελ. 410.

³ Πελεκανίδης, ἐνθ' ἄν. πίν. 174α.

⁴ Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν. σελ. 190, εἰκ. 127.

⁵ Ἀδαμαντίου, ἐνθ' ἄν. σελ. 202 κέ.

⁶ Αὐτόθι, σελ. 224, 242.

⁷ Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σελ. 410. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν. σελ. 151. Ἀμφότεροι βραβίζονται κυρίως εἰς τὴν ὁμοιότητα τῶν πέλων τῶν ἁγίων πρὸς ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον φορεῖ ὁ Κυρήνιος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριε Τζαμί) τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰκὼν προχθίμως παρὰ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2^a έκδ., Paris 1925-6, II, σ. 797, εἰκ. 394. Ἡ ἀνατολικὴ καταγωγὴ τῶν πέλων τοῦ εἰδους τούτου μόνον ὡς ἀπλή ὑπόθεσις θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ. Αἱ εἰκόνες τοῦ Ἀραχῆ μετὰ ἀναλόγου μορφῆς πέλων εἰς τὸν Παρισινόν κώδ. 1128, περιέχοντα τὸ μυθιστόρημα τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ, ἐπὶ τῶν ὁποίων βραβίζει τὴν περὶ ἀνατολικῆς

τῶν Παλαιολόγων, ὅπως ἀποδεικνύουν κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον αἱ διασωθεῖσαι προσωπογραφίαι εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν σερβικῶν ἐκκλησιῶν¹.

Καθορισθέντος λοιπὸν τοῦ ζητήματος, ὅτι οὐδεμίαν σχέσιν ἢ στολή αὕτη ἔχει πρὸς τὴν Σερβίαν, δυνάμεθα νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀναζητήσιν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς στολῆς, τὴν ὁποίαν φέρει ὁ Ἅγιος Δημήτριος, καὶ τοῦ ἐπιθέτου ὁ Μέγας Δούξ πού τὸν συνοδεύει.

Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ἔτι: εἰς τὸ παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων μεταξὺ ὄλων τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων, τῶν εἰκονιζομένων μὲ τὴν ἀνωτέρω περιγραφείσαν στολήν, μόνον ὁ Ἅγιος Δημήτριος συνοδεύεται μὲ τὸ δηλωτικὸν ἄξιωματος ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ. Τοῦτο ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν.

Τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ Μέγας Δούξ, ἀνταποκρίνεται πρὸς ἀνώτατον αὐλικὸν ἄξιωμα τῶν χρόνων ἰδίως τῶν Παλαιολόγων. Πράγματι, ὅπως εἶναι γνωστὸν, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, κυρίως ἕως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, Μέγας Δούξ ἔκαλετο ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ στόλου, κατέχων κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τὴν ἐβδόμην σειρὰν εἰς τὴν αὐλικὴν ἱεραρχίαν². Μεταξὺ δὲ τῶν ἐμβλημάτων τοῦ ἄξιωματος τούτου ἦσαν ἡ ράβδος (δεκανίκιον) καὶ ὁ ἐρυθρὸς χρυσοῦφαντος πῖλος³.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος λοιπὸν, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι, οἱ φέροντες τὴν στολήν ταύτην, εἰκονίζονται ὡς ἀνώτατοι αὐλικοὶ ἄξιωματοῦχοι. Τοῦτο παρετηρήθη ἤδη⁴, χωρὶς νὰ δοθῇ ἐπαρκῆς ἐξήγησις εἰς τὴν αἰφνιδίαν αὐτὴν ἐμφάνισιν, κατὰ τὸ δεύτερον περίπου ἡμῖσι τοῦ 14ου αἰῶνος, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτικῶν ἁγίων μὲ τὴν αὐλικὴν στολήν. Πρὸς τὴν παράστασιν αὐτὴν ἐσχετίσθη καὶ ἡ κατὰ νέον ἐντελῶς τρόπον ἀπεικόνισις τῆς Δεήσεως, μετὰ τῆς ὁποίας συχνὰ παριστάνονται καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι μὲ τὴν αὐλικὴν στολήν. Πράγματι, τὸ 1384 εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τῆς Καστοριάς ὁ μὲν ἐπὶ θρόνου Ἰησοῦς φέρει τὴν στολήν Βυζαντινοῦ βασιλέως καὶ ἡ Θεοτόκος δεξιὰ αὐτοῦ εἰς στάσιν Δεήσεως εἶναι ἐνδεδουμένην

προελεύσεως εἰκασίαν τοῦ δ κ. Ὀρλάνδος (ἐνθ' ἄν. σελ. 151), ἔγιναν τὸν 14ον αἰῶνα, ὁπότε τὸ εἶδος τοῦτο τῶν πῖλων ἀπετέλει ἕβη στοιχείου ἀπαραίτητον τῆς αὐλικῆς στολῆς, ὁ δὲ Ἄραχης παρουσιάζεται εἰς τὸ μυθιστόρημα ὡς αὐλικός.

¹ Βλ. J. Ebersoll, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923, σ. 124.

² Βλ. I. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, σελ. 424 κέ., ὅπου καὶ ἡ προγενεστέρα σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ Bréhier, ἐνθ' ἄν. σελ. 424.

⁴ Ὀρλάνδος, ἐνθ' ἄν. σελ. 147 κέ.

ὡς βασίλισσα¹. Τὴν ἰδίαν βασιλικὴν στολὴν φέρουν ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Θεοτόκος εἰς δύο ἀκόμη τοιχογραφίας τῆς Καστοριάς μεταγενεστέρων χρόνων, εἰκονίζουσας τὴν Δέησιν². Ἡ παράστασις δηλαδὴ αὕτη σχετίζεται, κατὰ τὸν κ. Ὀρλάνδον, «πρὸς τὴν ρηθείσαν τάσιν ἐξομοιώσεως τῶν ἁγίων πρὸς αὐλικούς τοῦ οὐρανοῦ βασιλέως ἦτοι τοῦ Χριστοῦ, ὅστις διὰ τοῦτο φέρει ἐνταῦθα (δηλ. εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον Καστοριάς), ὡς καὶ ἡ μήτηρ του, τὴν βασιλικὴν στολὴν»³. Τοῦτο ἀσφαλῶς ἰσχύει, ὡς μετ' ὀλίγον θὰ ἴδωμεν, μόνον διὰ τὸν Ἰησοῦν. Ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου μὲ βασιλικὴν στολὴν ὀφείλεται εἰς ἄλλον κύκλον ἰδεῶν, ὅπως ἐπίσης θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Μένει ὁμως ἀκόμη πρὸς ἐπίλυσιν τὸ κυριώτερον σημεῖον τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ζητήματος. Βεβαίως οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὁ Μέγας Δοῦξ εἰκονίζονται ὡς αὐλικοὶ τοῦ Χριστοῦ «βασιλέως τῶν βασιλευόντων καὶ κριτοῦ δικαίου»⁴. Ἀλλὰ πῶς ἐδημιουργήθη ἡ παράστασις αὕτη, τὴν ὁποῖαν βλέπομεν ἐξείφνης ἐμφανιζομένην εἰς τὴν μακεδονικὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τὸ δεύτερον περίπου ἡμῶν τοῦ 14ου αἰῶνος;

Ὅπως καὶ ἄλλοτε δι' ὀλίγων ἀπέδειξα⁵, ἡ παράστασις αὕτη σχετίζεται πρὸς τὸ ὄνειρον, πού εἶδεν εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς.

Εἰς τὸ Ἐγκώμιον δηλαδὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου Κοκκίνου, ἀναγινώσκουμεν ὅτι ὁ Παλαμᾶς, ἄπλοῦς ἀκόμη μοναχός, ἐγκατέλειψε τὸν Ἄθω λόγῳ τῶν συχνῶν ἐκεῖ τουρκικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἦλθε μετὰ τῶν δώδεκα «φίλων καὶ μονοτρόπων», δηλαδὴ μοναχῶν, εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, ὁπόθεν ἐσκέπετο νὰ μεταβῆ μετ' αὐτῶν εἰς τοὺς Ἁγίους τόπους καὶ νὰ μείνουν ὅλοι ἐκεῖ μονάζοντες⁶. Ὁ Παλαμᾶς τότε προσηυχήθη ἐπὶ μακρὸν ζητῶν ἀπὸ τὸν Θεὸν τὴν ἔγκρισιν τῆς ἀποφάσεώς του αὐτῆς, «τὴν ἄνωθεν ψῆφον καὶ τὴν εὐδοκίαν καὶ τὸ κῦρος... τῶν βεβουλεμένων». Ἀποκοιμηθεὶς ἀπὸ τὸν κάματον τῆς πολυῶρου προσευχῆς, εἶδεν ἐν ὄνειρον, τὸ ὁποῖον διηγήθη κατόπιν οὕτω:

¹ Αὐτόθι, σελ. 148 κέ. καὶ εἰκ. 104. *Πελεκανίδης*, ἔνθ' ἄν. πίν. 150 β.

² *Πελεκανίδης*, ἔνθ' ἄν. πίν. 168, 172, 186α.

³ Ὀρλάνδος, ἔνθ' ἄν. σελ. 150.

⁴ Ἐπιγραφὴ εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1486 τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Δάλλα) τῆς Καστοριάς. *Πελεκανίδης*, ἔνθ' ἄν. πίν. 186α.

⁵ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Α. Συγγοπούλου, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν βυζαντινὴν ἁγιογραφίαν. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ην Ὀκτωβρίου 1948 κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονικὴ 1950, σελ. 13 κέ.

⁶ *Migne*, P. G. 151, 569 D.

«Ἐδόκουν, φησί, τοῖς ἀδελφοῖς ἐκείνοις συνών, μεθ' ὧν δηλαδὴ καὶ τὰ τῆς ἀναχωρήσεως ἡμῶν ἐσπουδάζετο, παρὰ τοῖς τῶν βασιλείων προαυλίους ἐσιάναι, καὶ τοῦ βασιλέως αὐτοῦ παρόντος, καὶ βασιλικῶς τε καὶ ὑψηλῶς ἄγαν ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ θρόνου προκαθημένου, καὶ τῆς περὶ αὐτὸν δορυφορίας καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τῶν τάξεων, ὡς ἔθος, παρισταμένων, ὧν εἰς τις πρὸς ἡμᾶς ἐκεῖθεν ἰὼν μετὰ τοῦ σχήματος καὶ τῆς παρρησίας τὴν τοῦ <Μεγάλου> δουκός¹ δ' οὕτως ἀξίαν περιβεβλησθαι. Ἐμὲ μὲν, φησὶν (δηλ. ὁ Παλαμᾶς), ἀμφοτέραις ἐδόκει περιβαλὼν χερσὶν καὶ ἐνοτερονισάμενος, ὡσανεὶ πρὸς ἑαυτὸν ἔλκειν, πρὸς δὲ τοὺς ἐμούς ἐταίρους ἐπιστραφεὶς, Ἴδου τοῦτον, ὡς καὶ ὑμεῖς ὄρᾶν ἔχετε, κατέχω παρ' ἑμαυτῶ, τοῦ βασιλέως οὕτω προσηταχότος· εἰ δ' ὑμῶν ἀρεσιόν ἐστιν ἀπιέναι, πορεύεσθε· καὶ γὰρ ὁ κωλύσων οὐδεὶς»².

Ὁ Παλαμᾶς ἀφυπνισθεὶς, ἐνόησε καὶ αὐτός, ὅπως καὶ οἱ σύντροφοί του, ἀφ' ἐνὸς ὅτι θέλημα Θεοῦ ἦτο νὰ μείνῃ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ὁ πρὸς αὐτὸν ἐλθὼν καὶ περιπτυχθεὶς ἦτο ὁ Ἅγιος Δημήτριος: «Ταῦτα καὶ χρηματισθεὶς ἐκ Θεοῦ, καθάπερ ἐζήτηι, καὶ τοῖς φίλοις κοινωσάμενος ὁ Γρηγόριος, παραμένειν αὐτόθι κοινῇ πάντες δεῖν ἔκριναν, καὶ μηδαμῶς ἐξιέναι τῆς αὐλῆς καὶ τῶν περιχώρων τοῦ μεγάλου τῆς μεγάλης Θεσσαλονίκης καὶ πολίτου καὶ πολιούχου καὶ παντοδαποῦ φρουροῦ καὶ προστάτου, τοῦ ἐν μάρτυσι φημί θαυμαστοῦ Δημητρίου· αὐτὸν ἐκείνον καὶ γὰρ ᾤοντο καλῶς εἶναι τὸν τοῖς θεοῖς

¹ Ἐπειδὴ κατὰ τὴν περίοδον τῶν Παλαιολόγων δὲν ὑπάρχει, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὁ ἀπλοῦς τίτλος τοῦ δουκός, νομίζω ὅτι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τὸ κείμενον εἶναι ἐλλιπὲς καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρωθῇ: «τὴν τοῦ <Μεγάλου> δουκός δ' οὕτως» κλπ. Τὴν συμπλήρωσιν ταύτην προτείνω στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου γενομένην μετάφρασιν τοῦ Ἐγκωμίου, τὴν καταχωρήσασαν εἰς τὸ ἑπ' αὐτοῦ ἀνωνύμως ἐκδοθὲν Νέον Ἐκλόγιον, ἡ φράσις ἔχει ὡς ἑξῆς: «...ἐφαίνετο δὲ ὡσανὺ νὰ ἦτο ὁ μέγας Δούξ». [Νικοδήμου], Νέον Ἐκλόγιον, 2^α ἐκδ., Κωνσταντινούπολις 1863, σ. 324β. Ἐπειδὴ νομίζω ὅτι ὁ Νικοδήμος γράφων εἰς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος δὲν ἠδύνατο νὰ γνωρίσῃ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Δουκός καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἀπλῶς ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου λεχθὲν Δουκός, καταλήγῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὗτος εἶχεν ἑπ' ὄψει τοῦ κώδικα, εἰς τὸν ὅποιον ὁ τίτλος τοῦ Μεγάλου Δουκός ἀνεγράφετο πλήρως. Ὁ κώδιξ οὗτος ἦτο ἀσφαλῶς καλλιτέρας ἀπὸ τῶν χρησιμοποιηθέντων διὰ τὴν κατὰ τὸ 1857 γενομένην Ἱεροσολυμιτικὴν ἐκδοσὶν τῶν λόγων τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ἐγκωμίου τοῦ Φιλοθέου, τῶν ὁποίων ἀπλὴ ἀνατύπωσις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Migne. Ἄν ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ Νικοδήμος εἰργάσθη μόνον εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι τὸ ἑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθὲν χειρόγραφον τοῦ Ἐγκωμίου θὰ εὑρίσκειται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην κάποιας Ἀγιορείτικης μονῆς καὶ θὰ ἔπρεπε ἰσως ν' ἀναζητηθῆ καὶ νὰ ληφθῆ ἑπ' ὄψει διὰ μέλλουσαν κριτικὴν ἐκδοσὶν τοῦ κειμένου τούτου.

² Migne, ἐνθ' ἀν. 570.

τε και βασιλικούς καινῶς οὕτως διακονοῦντα προστάγμασι, και φιλικῶς τε και γνησίως κατέχοντα τὸν Γρηγόριον...»¹.

Αἱ παρατεθεῖσαι περικοπαι ἀπὸ τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Φιλοθέου οὐδεμίαν, νομίζω, ἀφήνουν ἀμφιβολίαν εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα ὅτι τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἡ ἀμεσος πηγὴ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἱησοῦ ὡς βασιλέως και τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων με στολήν ἀνωτέρων ἀξιωματοῦχων τῆς οὐρανίου Αὐλῆς. Τὸ κείμενον τοῦτο ἐπίσης μᾶς ἐξηγεῖ και τὸ ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ, τὸ συνοδεῦον τὸν Ἅγιον Δημήτριον ἐνδεδυμένον τὴν αὐλικὴν στολήν.

Διὰ τὴν ὑπάρξῃ ἕως ἀπόλυτος βεβαιότητος περὶ τῆς ἀμέσου ἐξαρτήσεως τῶν παραστάσεων τούτων ἀπὸ τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ, εἶναι ἀνάγκη νὰ καθορισθῇ περίπου ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ Παλαμᾶς εἶδε τοῦτο. Ἐκ τῶν χρονολογικῶν αὐτῶν προσδιορισμῶν θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ἐξακριβώσωμεν ἂν ἡ ἐμφάνισις τῶν παραστάσεων, ποῦ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολοῦν, εἶναι μεταγενέστεραι τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Παλαμᾶ².

Διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος τούτου μᾶς βοηθεῖ και πάλιν τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Φιλοθέου. Πράγματι γράφει οὗτος ὅτι ὁ Παλαμᾶς εὐθὺς μετὰ τὸ ἐνύπνιον, ἀπὸ τὸ ὅποιον ἐβεβαιώθη ὅτι θέλημα Θεοῦ ἦτο νὰ μείνῃ εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, ἐχειροτονήθη ἱερεύς³. Ἀμέσως κατόπιν μεταβαίνει μετὰ τῶν συντρόφων του εἰς ἀσκητήριον παρὰ τὴν Βέροιαν⁴. Τότε οὗτος, κατὰ τὸν Φιλόθεον, ἤγε τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του⁵. Δοθέντος ἔτι, κατὰ τοὺς πιθανωτάτους ὑπολογισμοὺς τοῦ πατρ. Jurie, ὁ Παλαμᾶς ἐγεννήθη λήγοντος τοῦ 1296 ἢ ἀρχομένου τοῦ 1297⁶, τὸ ἐνύπνιον θὰ εἶδεν οὗτος περὶ τὸ 1326 ἢ τὸ 1327.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο συμπίπτει ἀπολύτως πρὸς τὰ ἐκ τῶν μνημείων προκύπτοντα πορίσματα. Αἱ μέχρι τοῦδε δηλαδὴ σφζόμεναι ἢ τοῦλάχιστον γνωσταὶ παραστάσεις τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων ὡς αὐλικῶν δὲν εἶναι παλαιότεραι τοῦ 1326/27. Ὡς τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν, εἰς

¹ Αὐτόθι, 570.

² Εἰς τὴν διακρίθωσιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν Παλαμᾶν και τὸ ὄνειρόν του χρονολογικῶν πολῦτιμος μοῦ ἐστάθη ἡ συμπάραστασις τοῦ βοηθοῦ μου εἰς τὸ Σπουδαστήριον τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γ. Θεοχαρίδη, τὸν ὅποιον και ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμότατα εὐχαριστῶ.

³ «Ἐνταῦθα και τὸ τῆς ἱερωσύνης μέγα και θαυμαστὸν ὁ θαυμασιος ἀξίωμα δέχεται...». *Migne*, ἐνθ' ἄν. 590 D.

⁴ «Τῆς γὰρ Θεσσαλονικῆς μετὰ τὴν χειροτονίαν και τὸν θεῖον ἐκείνον, ἤπερ ἔφη, χρησμόν (δηλ. τὸ ὄνειρον) μικρὸν προσελθόντες» (ὁ Παλαμᾶς και οἱ σύντροφοί του...). *Migne*, ἐνθ' ἄν. 571 B.

⁵ «Ἐτος μὲν οὖν αὐτῷ τῆς ἡλικίας τηρικῶντα τριακοστὸν ἦν...». *Migne*, ἐνθ' ἄν. 571 C.

⁶ *M. Jurie* ἐν *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XI, 2, 1735 κέ.

ἐμὲ τοῦλάχιστον, παράδειγμα θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς Τρέσκαβετς παρὰ τὸν Περλεπὲν τῆς Σερβίας, τὰς ὁποίας ὁ Βλ. Πέτκοβιτς φαίνεται ἀνάγων εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Στεφάνου Δουσάν (1331 - 1355), ἐπαυξήσαντος καὶ διακοσμήσαντος τὴν ἐκκλησίαν τῆς μονῆς ταύτης¹. Περὶ τῆς χρονολογίας ὁμως τῶν τοιχογραφιῶν τούτων δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα ἀπολύτως βέβαιοι πρὸ τῆς πλήρους δημοσιεύσεώς των. Τὰ πρόχειρα σχεδιάσματα δύο στρατιωτικῶν ἀγίων με αὐλικὴν στολὴν, τὰ ὅποια παρέχει ὁ Π. Μιλιούκωφ², δεικνύουν ὅτι οὗτοι εἶναι λίαν συγγενεῖς εἰκονογραφικῶς πρὸς τοὺς εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1483 τοιχογραφίαν τοῦ παλαιοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων.

Ἐξ ὧων λοιπὸν μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν προκύπτει τὸ βέβαιον συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς παράστασις, ὅπως καὶ τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὁ Μέγας Δούξ, πηγάζουν ἀναμφισβητήτως ἀπὸ τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως τὸ ἐκθέτει ὁ Φιλόθεος εἰς τὸ Ἐγκώμιόν του.

Παραμένει ἐντούτοις πρόβλημα, διατί ὁ Ἅγιος Δημήτριος παρουσιάσθη εἰς τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ μετὰ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν στολὴν τοῦ Μεγάλου Δουκῆ. Ἡ ἐμφάνισις αὐτῆ φαίνεται ὅτι ἦτο πρωτοφανὴς καὶ διὰ τοῦτο ἐξένισε καὶ τὸν Παλαμᾶν καὶ τοὺς συντρόφους του, ὅπως δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἀπὸ τὰ ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου γραφόμενα: «...αὐτὸν ἐκεῖνον (τὸν Ἅγιον Δημήτριον) καὶ γὰρ ᾤοντο καλῶς εἶναι τὸν τοῖς θεοῖς τε καὶ βασιλικοῖς καὶ ἐνῶς οὕτωσι διακονοῦντα προστάγμασι...»³. Ἐντούτοις εἰς τὴν παράδοξον ἐκείνην ἐμφάνισιν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὡς Μεγάλου Δουκῆ οὐδεμίαν ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ ἐγκωμιστὴς του Φιλόθεος δίδουν ἐξήγησιν καὶ δι' ἡμᾶς δὲ σήμερον ἡ ἐρμηνεῖα τῆς οὐδόλως εἶναι δυνατῆ.

Ἐκτὸς τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων μετὰ τὴν στολὴν τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων τῆς οὐρανίου Αὐλῆς, εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1384 τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς εἶδομεν ὅτι εἰκονίζεται καὶ ἡ Δέησις, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Ἰησοῦς ἐπὶ θρόνου καὶ ἡ δεξιὰ του ἱσταμένη Θεοτόκος φέρουν στολὴν βασιλικὴν⁴. Διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Ἰησοῦ ὡς βασιλέως καθημένου ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου ἄμεσος πηγὴ θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως τὸ διηγεῖται ὁ Φιλόθεος: «... καὶ

¹ Βλαδ. Πέτκοβιτς, Ἐδρετήριον τῶν θρησκευτικῶν μνημείων διὰ μέσου τῆς ἱστορίας τοῦ σερβικοῦ λαοῦ (σερβ). Βελιγράδι 1950 (Σερβ. Ἀκαδημία τῶν Ἐπισημῶν. Μονογραφίαι, τόμ. 157, ἀριθ. 4), σ. 327 κέ.

² Π. Μιλιούκωφ εἰς τὸ Δελτίον (Ἱζδέστια) τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως 4 (1899) 117, εἰκ. 40 καὶ σ. 118, εἰκ. 42.

³ *Migne*, ἐνθ' ἀν. 570 C.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω σ. 128, σημ. 1.

τοῦ βασιλέως αὐτοῦ παρόντος, καὶ βασιλικῶς τε καὶ ὑψηλῶς ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ θρόνου προκαθημένου...»¹. Περὶ τῆς Θεοτόκου ὁμοῦς μὲ βασιλικὴν στολὴν οὐδεὶς ἐκεῖ γίνεται λόγος.

Πόθεν προήλθεν ὁ παράδοξος αὐτὸς τύπος τῆς παραστάσεως τῆς Θεοτόκου :

Ἡ πρώτη του πηγὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τοῦ Χριστοῦ βασιλέως, εἶναι χωρὶς ἀμφισβολίαν ὁ Ψαλμὸς 44. 10-12: «*Παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου ἐν ἰματισμῶ διαχρούσῳ περιβεβλημένη πεποικιλμένη. Ἄκουσον, ἠύγατερ, καὶ ἴδε... ὅτι ἐπεθύμησεν ὁ βασιλεὺς τοῦ κάλλους σου...*». Εἰς τὰ πρὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ Ψαλτηρίου ὁ Ψαλμὸς οὗτος ἀποδίδεται διὰ τῆς εἰκόνης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον, κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐρμηνευτάς, ἀναφέρεται. Εἰς τὸ Σερβικὸν ὁμοῦς Ψαλτήριον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου, ἀνήκον εἰς τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, εὐρίσκομεν διὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ ἰδίου Ψαλμοῦ μίαν παράστασιν, στενωτάτα σχετιζομένην μὲ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα. Εἰκονίζεται δηλαδὴ ἐκεῖ ἡ Δέησις μὲ τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν Θεοτόκον φέροντας στολὴν βασιλικήν, ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τῆς Καστοριάς, δεξιὰ δὲ τὸν Δαβὶδ κατέχοντα τὴν θέσιν τοῦ εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Δεήσεως παριστανομένου Προδρόμου². Ὅπως πρὸ πολλοῦ ἤδη παρετήρησεν ὁ Millet, ὁ ἐκτελέσας τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου ἐνεπνεύσθη διὰ τὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου βασιλίσεως ἀπὸ τὴν περικοπὴν μιᾶς δμύλλιας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Παναγίας: «*..βασιλὶς δὲ παντὸς ἐγκοσμίου καὶ ὑπερκοσμίου κτίσματος ὑπῆρξε τῷ ἀφράστῳ τόκῳ ... ὑψηλῶν ὑψηλοτάτη καὶ μακαρίου γένους μακαριωτάτη βασίλις ἐφέστηκε. Νῦν δὲ τὸν οὐρανὸν ἔχουσα πρέπον οἰκητήριον, ὡς αὕτη προσῆκον βασίλειον, εἰς ὃν ἀπὸ γῆς μετέστη σήμερον, καὶ ἐκ δεξιῶν παρέστη τοῦ παμβασιλέως ἐν ἰματισμῶ διαχρούσῳ περιβεβλημένη πεποικιλμένη, κατὰ τὸ εἰρημένον τῷ ψαλμῶδῳ προφήτῃ περὶ αὐτῆς*»³. Τὸ δρθὸν τῆς γνώμης ταύτης τοῦ Millet ἀποδεικνύει καὶ μία ἀκόμη λεπτομέρεια, εἰς τὴν ὁποῖαν οὗτος δὲν ἐπέμεινε. Εἰς τὴν μικρογραφίαν δηλ. τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς Θεοτόκου ὑπάρχει ἡ σερβικὴ ἐπιγραφή: «*Μήτηρ Θεοῦ ἡ βασίλισσα τοῦ κό-*

¹ Migne, ἐνθ' ἀν. 570.

² J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königl. Hof- und Staatsbibliothek in München, Wien 1906, πιν. XIV. 31. Πρὸς. καὶ σ. 30 κέ. Σχεδιάγραμμα καὶ παρὰ G. Millet ἐν Revue Archéologique, 1908, σ. 180, εἰκ. 7.

³ Migne, P.G. 151, 465. Πρὸς. καὶ Millet, ἐνθ' ἀν. σελ. 181.

μου»¹, ἀντιστοιχοῦσα πλήρως πρὸς τὴν φράσιν τῆς ἀνωτέρω παραθεθείσης περικοπῆς ἀπὸ τὴν ὁμιλίαν τοῦ Παλαμᾶ: «*βασιλὶς δὲ παντὸς ἔγκοσμίου καὶ ὑπερκοσμίου κτίσματος*».

Ὅπως ἐπίσης φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω περικοπὴν τῆς ὁμιλίας τοῦ Παλαμᾶ, τὴν ἀρχικὴν ἰδέαν τῆς Θεοτόκου βασιλείσεως ἔλαθε καὶ οὗτος ἀπὸ τὸν Ψαλμὸν 44. 10- 12, τοῦ ὁποῖου μάλιστα ἀναφέρει τὴν πρῶτην φράσιν. Ὁ Ψαλμὸς ἄλλωστε οὗτος ἀπὸ αἰῶνων ἐνέπνεε τοὺς μελωδοὺς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς συγγραφεῖς ὁμιλιῶν². Ἄλλ' ὁ Παλαμᾶς ἦτο ἐκεῖνος ποῦ ἔδωκεν ἰδιαιτέραν πλαστικότητα εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου βασιλείσεως δυναμένην νὰ δηγήσῃ εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς ἀπόδοσιν, εἰς τὴν ὁποίαν βεβαίως ἐβοήθησαν κατὰ πολὺ καὶ αἱ καλλιτεχνικαὶ τάσεις τῆς ἐποχῆς. «Οἱ Βυζαντινοί, γράφει ὁ Millet, εἶχον πάντοτε τὴν ἰδέαν τῆς Παρθένου βασιλείσεως, ἀλλ' ἀνέμειναν μέχρι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος διὰ νὰ τὴν εἰκονίσουν εἰς ἕλον τῆς τῶ μεγαλεῖον, καὶ τὸ ἔκαμαν εἰς τὸ πλαίσιον τῆς Δεήσεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ...»³.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀρχικῶς ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου βασιλείσεως ἐνεφανίσθη εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ παλαιοῦ θέματος τῆς Δεήσεως, ὅπου μέχρι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἡ Παναγία παριστάνετο φέρουσα τὸ πατροπαράδοτον ἄπλοῦν ἔνδυμα καὶ τὸ μαφόριον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἐν δὲ τῶν παλαιότερων παραδειγμάτων τῆς Θεοτόκου βασιλείσεως εἰς τὴν Δέησιν εἶναι, κατὰ τὸν Millet, ἡ ἀπὸ τοῦ 1361 τοιχογραφία ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Ζαοῦμ παρὰ τὴν Ἀχρίδα⁴.

Πότε ἔμωσ ἡ παράστασις τῆς Δεήσεως μετὰ τὴν Παναγίαν βασιλείσαν καὶ τὸν Ἰησοῦν βασιλέα συνεδυάσθη πρὸς τὸ θέμα τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων μετὰ στολὴν ἀνωτέρων τιτλοῦχων τῆς οὐρανοῦ Ἀύλης, ὅπως τὸ βλέπομεν τὸ 1384 εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς; Ἡ ἅλη δηλαδὴ αὕτη σύνθεσις εἶναι παλαιότερα ἢ νεωτέρα τῆς Δεήσεως μετὰ τὴν Θεοτόκον ὡς βασιλείσαν;

Εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου δύναται νὰ μᾶς βοηθήσῃ μόνον ἡ ἀκριβὴς ὀπωσδήποτε χρονολόγησις τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Παλαμᾶ, ἀπὸ μίαν τῶν ὑποκείμενων ἀπορρέει, ὅπως εἶδομεν, τὸ θέμα τῆς Θεοτόκου βασιλείσεως. Δυστυχῶς ἡ χρονολόγησις τῶν ὁμιλιῶν τούτων ἔχει μέχρι τοῦδε γίνε

¹ Strzygowski, ἐνθ' ἄν. σελ. 30.

² Βλ. *Ηθ. Λεοντοπόλεως Σ. Ἐυστρατιάδου*, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὁμνογραφίᾳ, Paris 1930, σ. 11 κέ. ἐν λ. *βασιλίσα* καὶ σ. 5 κέ. ἐν λ. *ἄνασσα*.

³ Millet, ἐνθ' ἄν. σελ. 181.

⁴ Millet, ἐνθ' ἄν. σελ. 181. Ἀπεικόνισις τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ζαοῦμ ἀπὸ τοῦ πίν. XI α.

κατὰ τρόπον λίαν γενικόν. Κατὰ τὸν πατ. Jugie, ἡ παλαιότερα ἐξ αὐτῶν, λεχθεῖσα εἰς τὸν Ἔθω, θὰ ἠδύνατο ν' ἀνέλθῃ μέχρι περίπου τοῦ 1333¹. Ὅλαι αἱ ἄλλαι ὀμιλῖαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἡ ἰδιαιτέρως ἐνταῦθα ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Παλαμᾶ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1347, κυρίως ἀπὸ τῆς ὀριστικῆς ἐγκαταστάσεώς του εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 1352 μέχρι τοῦ θανάτου του τὸ 1359. Παρὰ τὴν γενικότητα τῆς χρονολογήσεως ταύτης τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Παλαμᾶ, καθίσταται φανερόν ὅτι τὸ θέμα τῆς Θεοτόκου βασιλείσεως, τὸ ἀπορρέον ἀπὸ τὴν εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ὀμιλίαν τούτου καὶ ἐμφανιζόμενον τὸ πρῶτον εἰς τὴν σκητὴν τῆς Δεήσεως, εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερον τῆς παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ βασιλέως καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων ὡς ἀξιωματοῦχων τῆς οὐρανίου Αὐλῆς, παραστάσεων ἐμφανιζομένων, ὡς εἶδομεν, εὐθὺς μετὰ τὸ 1326/7.

Ἡ ἀρχικῶς αὐτοτελὴς παράστασις τῆς Δεήσεως μετὰ τὸν Ἰησοῦν βασιλέα καὶ τὴν Θεοτόκον βασιλίссαν δὲν ἤργησε, φαίνεται, νὰ συγχωρευθῇ πρὸς τὸ ὑπάρχον ἤδη θέμα τοῦ Ἰησοῦ βασιλέως καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων ὡς αὐλικῶν, τὸ προελθόν, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ. Τὴν συγχώνευσιν αὐτὴν ἐβοήθησεν ἡ συγγένεια τῶν θεμάτων καὶ πρὸ πάντων ἡ εἰς τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ ἐμφάνισις τοῦ Χριστοῦ ὡς βασιλέως ἐπὶ θρόνου.

Τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῆς Δεήσεως, εἶπου ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Θεοτόκος φέρουν στολὴν βασιλικήν, μᾶς δίδει ἡ ἀπὸ τοῦ 1361 τοιχογραφία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ζαούμ², παράδειγμα δὲ χαρακτηριστικὸν τοῦ θέματος τούτου συνηνωμένου μετὰ τὴν παράστασιν τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων ὡς αὐλικῶν καὶ τὸ παλαιότερον ἴσως μέχρι τοῦδε γνωστὸν μᾶς παρέχει ἡ ἀπὸ τοῦ 1384 τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς³.

Τὴν μετὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἐξέλιξιν καὶ παρανόησιν τοῦ εἰκονογραφικοῦ τούτου θέματος θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

Ὁ Ἀπόκαυκος⁴. Πλὴν τῆς εἰκόνης τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (εἰκ. 1), εἰς τὴν ὁποίαν εὔρομεν τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος ὁμοῦ μετὰ τὸ ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ, ὑπάρχει καὶ ἐν ἀκόμῃ εἰς ἐμὲ γνωστὸν παλαιότερον μνη-

¹ Jugie, ἔνθ' ἀν. σελ. 1747 κέ.

² Millet, ἔνθ' ἀν. πίν. XIa.

³ Βλ. ἀνωτέρω, σ. 126, σημ. 1.

⁴ Καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (εἰκ. 1) καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Καστοριάς (εἰκ. 3) τὸ ἐπίθετον γράφεται Ἀπόκαυκος. Ἐθῶ χρησιμοποιοῦμεν τὴν γραφὴν Ἀπόκαυκος ἀκολουθοῦντες τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς, καὶ μάλιστα τὸν Καντακουζηνόν.

μειον, εἶπου ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὀνομάζεται ἀπλῶς ὁ Ἀπόκαυκος. Εἶναι τοῦτο ἢ ἀπὸ τοῦ 1384 τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς¹ (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὁ Ἀπόκαυκος.
Τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1384 εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον Καστοριάς.

Πόθεν προῆλθε τὸ ἐπίθετον τοῦτο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου; Φυσικὸν εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως γὰρ σκεφθῆναι τὸν Μέγαν Δούκα Ἀλέξιον τὸν Ἀπόκαυκον, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ μᾶς διέσωσεν ἡ ὠραία μικρογραφία εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδ. 2144 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν

¹ Ὁρλάνδος, ἔνθ' ἀν. σελ. 153. Παλεκανίδης, ἔνθ' ἀν. πίν. 152α.

Παρισίων, περιέχοντας τὰ ἔργα τοῦ Ἰπποκράτους¹. Εἶναι, ὡς γνωστόν, αὐτός ὁ σφοδρὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, τὸν ὁποῖον τὸ 1343 ἤμπόδισε διὰ τοῦ στόλου νὰ καταλάβῃ τὴν Θεσσαλονίκην². Τοῦτο παρεδέχθη καὶ ὁ κ. Ὀρλάνδος: «Ἐπειδὴ αὐτός (δηλ. ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος), μεγάλως διὰ τὰ κατορθώματά του φημισθεὶς, ἔλαβε τῷ 1345³ τὸν τίτλον τοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ διὰ τούτου πάντοτε προσεφωνεῖτο, δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνης μας (δηλ. τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου Καστοριάς) νὰ ἐθεώρησε τὸ Ἀπόκαυκος ταυτόσημον πρὸς τὸ μέγας δούξ καὶ νὰ προσέγραψεν αὐτὸ ἀντ' ἐκείνου εἰς τὸν ἄγιον Δημήτριον»⁴.

Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν φαίνεται τὸ πρᾶγμα ἐκ πρώτης ὄψεως πιθανόν, ὑπάρχουν ἐντούτοις πολλὰ ἐμπόδια διὰ τὸν ταυτισμὸν τοῦτον. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς ὁ Ἅγιος Δημήτριος μὲ τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος φέρει ὄχι τὴν αὐλικὴν στολὴν τοῦ Μεγάλου Δουκὸς, ἀλλὰ συνήθη στρατιωτικὴν πανοπλίαν (εἰκ. 3). Οὗτος εἰκονίζεται ὁμοῦ μὲ τοὺς Ἅγιους Θεοδώρους, τὸν Ἅγιον Προκόπιον καὶ τὸν Ἅγιον Μερκούριον, ὅλους μὲ πανοπλίαν, εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ναοῦ⁵. Εἶναι δηλαδὴ αἱ μορφαὶ αὐταὶ ἐντελῶς χωρισμένα: ἀπὸ τὴν Δέησιν μὲ τὸν Ἰησοῦν βασιλέα καὶ τὴν Θεοτόκον βασίλισσαν καὶ μὲ τοὺς ἄγιους μὲ αὐλικὴν στολὴν, πρὸς κοσμοῦν τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ. Ὁ ζωγράφος ἐξ ἄλλου δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ εἰκονίσῃ τὸν Μέγαν Δούκα μὲ πανοπλίαν στρατιωτικὴν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὅποτε ἡ αὐλικὴ ἱεραρχία ἐτρεῖτο ἀκόμη αὐστηρῶς, κατὰ τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ΨευδοΚωδινὸς περιέγραφε λεπτομερῶς τὴν στολὴν καὶ τὰ διακριτικὰ τοῦ Μεγάλου Δουκὸς⁶. Ἄλλος τέλος σοβαρὸς λόγος εἶναι ὅτι τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὁ Μέγας Δούξ, ἀφειλόμενον, ὡς εἶδομεν, εἰς τὸ ἐνύπνιον τοῦ Παλαμᾶ, ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1326/7 καὶ εἶναι συνεπῶς πολὺ παλαιότερον τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἀλεξίου Ἀποκαύκου.

Δὲν ὑπάρχει κατὰ συνέπειαν καμία σχέση μετὰ τῶν δύο ἐπιθέ-

¹ H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1929, πίν. CXXIX καὶ Εἰσαγωγή, σ. 59 κέ. Προχέριως καὶ παρὰ Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, σ. 115, εἰκ. 24.

² Βλ. O. Tafarli, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τῶν σχετικῶν πηγῶν.

³ Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ μνημονικοῦ λάθους. Τὸ 1345 εἶναι τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξίου Ἀποκαύκου. Πρβ. L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris 1948, σ. 437, ὅπου παρατίθενται αἱ σχετικαὶ πηγαί. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Byzant. Handbuch, I. 2), 2^a έκδ., München 1952, σ. 412.

⁴ Ὀρλάνδος, ἐνθ' ἂν. σ. 153, σημ. 7.

⁵ Πελεκανίδης, ἐνθ' ἂν. πίν. 143, 152α, 153α, 154α.

⁶ ΨευδοΚωδινού, *Περὶ ὀφφικιαλίων* (Bonn), 18. 13 κέ.

των τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὁ Μέγας Δοῦξ καὶ ὁ Ἀπόκαυκος, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀσφαλῶς διάφορον τὴν καταγωγὴν.

Νομίζω ὅτι τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος, ποῦ φέρει εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ἀπηχεῖ τὰ αἱματηρὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐτάραξαν τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὴν περίφημον στάσιν τῶν Ζηλωτῶν (1342 - 1349). Τὸ ἐπίθετον δηλαδὴ ὁ Ἀπόκαυκος σχετίζεται ὄχι μὲ τὸν Μέγαν Δοῦκα Ἀλέξιον Ἀπόκαυκον, ἀλλὰ μὲ τὸν υἱόν του, τὸν Μέγαν Πριμικήριον Ἰωάννην Ἀπόκαυκον, διοικητὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἀκόμη πρὸ τοῦ κατὰ τὸ 1345 φόνου τοῦ πατρὸς του. Ὅπως εἶναι γνωστόν, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος κατὰ τὸ ἔτος 1345 προσεχώρησεν εἰς τὴν μερίδα τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ ὑποστηρικτοῦ των Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ. Κατόπιν δολοφονεῖ τὸν ἀρχηγὸν τῶν Ζηλωτῶν Μιχαὴλ Παλαιολόγον, ἀναλαμβάνει μόνος τὴν διοίκησιν τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποκαθιστᾷ τοὺς εὐγενεῖς καὶ συλλαμβάνει τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ζηλωτῶν, τοὺς ὁποίους ἀποστέλλει πρὸς φύλαξιν εἰς διαφόρους μακεδονικὰς πόλεις¹.

Πῶς ὅμως τὰ γεγονότα ταῦτα, τῶν ὁποίων ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις ὑπῆρξεν ὀλεθρία διὰ τὸν Ἰωάννην, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συντελέσουν εἰς τὴν συσχέτισιν τοῦ ἐπιθέτου ὁ Ἀπόκαυκος πρὸς τὸν Ἅγιον Δημήτριον;

Νομίζω ὅτι ἡ σχέσις εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀντίθεσιν τοῦ κλήρου καὶ ἰδίως τῶν μοναχῶν πρὸς τοὺς Ζηλωτάς. Ὁ Καντακουζηνὸς ὁμιλεῖ πράγματι περὶ τῆς ἐλλείψεως σεβασμοῦ τῶν Ζηλωτῶν ἀπέναντι τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων: «*Ἦσαν γὰρ ὁμοίως καὶ περὶ τὰ θεῖα ὥσπερ καὶ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ὑβρίζοντες καὶ πολλὴν ἐπιδεικνύμενοι τὴν μοχθηρίαν*». Προσθέτει δὲ ὅτι οὗτοι παρῴδουν τὸ Βάπτισμα καὶ ὅτι «*μεθύοντες ἐν καπηλείοις, καὶ τὰ ἄλλα ἐξωρχοῦντο τῶν Χριστιανῶν μυστήρια*»². Κατόπιν τούτων ὁ λαὸς ἐξαναστάς κατέσφαξε μερικοὺς ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου. Καὶ ὁ μὲν Ταφραλί δὲν φαίνεται διατεθειμένος ν' ἀποδώσῃ πίστιν εἰς τὰς πληροφορίας ταύτας τοῦ Καντακουζηνοῦ, τὰς ὁποίας νομίζει προερχομένας ἀπὸ τὸ μίσος τούτου κατὰ τῶν Ζηλωτῶν³. Ἰπάρχει ὅμως ἡ μαρτυρία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, φέγοντος καὶ αὐτοῦ τοὺς Ζηλωτάς διὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόδων⁴. Ταῦτα οἱ Ζηλωταὶ ἐδικαιολογοῦντο ὅτι ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν διατροφὴν τῶν πτωχῶν, διὰ τὴν μισθοδοσίαν τῶν ἱερέων, διὰ τὴν διακώσμησιν τῶν ναῶν καὶ πρὸ πάντων διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀμύνης τῆς πόλεως⁵. Γεγονὸς πάντως

¹ Ταφραλί, Thessalonique au XIVe siècle, σ. 239 κέ.

² Καντακουζηνός (Bonn), II, σ. 570, 571. Ταφραλί, ἐνθ' ἂν. σ. 241.

³ Ταφραλί, ἐνθ' ἂν. σ. 241, 263.

⁴ Αὐτόθι, σ. 262 κέ.

⁵ Αὐτόθι, σ. 266 κέ.

είναι ότι η όλη πολιτεία των Ζηλωτών είχε καταστήσει τούτους όχι συμπαθείς εις τους φιλησύχους πολίτας, ή δὲ ἀφαίρεισι τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ὑπῆρξεν ή σπουδαιότερα ἀφορμή τῆς σφοδρᾶς ἐχθρότητος τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου κατὰ τοῦ κινήματός των.

Ἡ πρώτη λοιπὸν καὶ σπουδαία ἡττα τῶν Ζηλωτῶν τὸ 1345, ἂν καὶ ἔχι τελειωτική, ἔπως ἀπέδειξαν τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα, εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀπεδόθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν εἰς θαυματουργικὴν ἐπέμβασιν αὐτοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀδιάφορον ἂν μετ' ὀλίγον ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ Ἅγιος Δημήτριος συνετέλεσε τὸ θαῦμα, εὔρεν οὐκ ὀλίγον θάνατον ἀπὸ τῶν Ζηλωτῶν. Οὕτω εἰς τὴν φαντασίαν τῶν μοναχῶν ὁ Θεσσαλονικεὺς ἅγιος ἐταυτίσθη, κατὰ τινὰ τρόπον, πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀπόκαυκον. Διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτόν, νομίζω, φέρει εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριάς (εἰκ. 3) καὶ εἰς τὸ εἰκονίδιον τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (εἰκ. 1) πανοπλίαν πολεμικὴν, ἔπως θὰ ἔφερε καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, δταν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτῶν του ἐπετίθετο ἐναντίον τῶν Ζηλωτῶν.

Ὁ θρύλος οὗτος, ὁ ταυτίσας τὸν Ἰωάννην Ἀπόκαυκον πρὸς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, δὲν ἦτο δύσκολον νὰ δημιουργηθῆ, ἀφοῦ εἶχον πλέον συσκοτισθῆ τὰ πραγματικὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν εἶχε καταπινηθῆ τὸ 1349 «ὑπὸ τὰ πλήγματα τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῶν εὐγενῶν»¹. Τὸ παλαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν μνημεῖον, δπου τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἡ τοιχογραφία τοῦ 1384 εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τῆς Καστοριάς, ἔγινε δηλαδὴ αὕτη τριάκοντα ἐννέα ἔλα ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ἡτταν τῶν Ζηλωτῶν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τριάκοντα πέντε ἀπὸ τῆς πλήρους καταστολῆς τοῦ κινήματός των. Τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα τῆς μιᾶς καὶ πλέον γενεᾶς ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ θρύλου, τοῦ ὁποῖου τὴν ἀπήχησιν εὐρίσκωμεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Καστοριάς. Ἡ γένεσις δὲ τοῦ θρύλου τούτου εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα οὐδὲ ὡς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀπίθανος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν πράγματι αὐτὴν ἡ λατρεία πρὸς τὸν Ἅγιον Δημήτριον παρουσιάζεται ζωηροτάτη καὶ ἐνθερμος. Περὶ τούτου μᾶς πείθουν οἱ ἀπειράριθμοι λόγοι καὶ τὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Θεσσαλονικέα μάρτυρα, ποὺ ἐγράφησαν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ὄχι μόνον ἀπὸ λογίους τῆς Θεσσαλονικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ξένους².

¹ Αὐτόθι, σ. 272.

² Πρὸς Β. Λαοῦρδα, Ἰσιδῶρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονικῆς ὁμιλία εἰς τὰς ἐορτὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονικὴ 1954 (Παράρτημα 5 τοῦ περιοδ. Ἑλληνικά), Εἰσαγωγή, σ. 7 κέ. Βλ. τὸν αὐτὸν εἰς ΕΕΒΣ 14 (1954) 276 κέ.

Αἱ παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, συνοδευομένου μὲ τὰ ἐπίθετα ὁ Μέγας Δούξ καὶ ὁ Ἀπόκαυκος, τῶν ὁποίων τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν σημασίαν προσεπαθήσαμεν ἀνωτέρω νὰ ἀνεύρωμεν, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῆς Δεήσεως μὲ τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν Θεοτόκον φέροντας στολὴν βασιλικήν, εὐθὺς μετὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἤρχισαν παρανοοῦμεναι. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε κυρίως τὸ γεγονός, ὅτι τὰ εἰκονογραφικὰ ταῦτα θέματα, δημιουργηθέντα χωρὶς καμίαν ἀμφιβολίαν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐξηπλώθησαν, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰ διασωθέντα μνημεῖα, εἰς πολὺ μικρὰν ἀκτίνα ἔξω αὐτῆς, οἱ δὲ μὴ Θεσσαλονικεῖς ἀγιογράφοι, οἱ ἀντιγράφαντες αὐτὰ εὐθὺς μετὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, δὲν ἦσαν, φαίνεται, εἰς θέσιν νὰ ἐνοήσουν τὴν πραγματικὴν τῶν σημασίαν. Οὕτω εἰς τὴν Καστοριάν οἱ διακοσμῆσαντες τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Μεγαλειοῦ, κατὰ δὲ τὸ 1486 τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Δάλλα, ἀντιγράφουν ἀπὸ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ 1384 εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τῆς ἰδίας πόλεως τὴν Δέησιν μὲ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Θεοτόκον φέροντας βασιλικὸν ἔνδυμα, εἰκονίζουσι δὲ ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων στρατιωτικῶν ἁγίων καὶ τὸν Ἅγιον Δημήτριον μὲ τὴν στολὴν τοῦ Μεγάλου Δουκός, χωρὶς ὅμως ν' ἀναγράψουν καὶ τὸ ἐπίθετον τοῦτο¹. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἀκόμη τοιχογραφίαν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Σερβίων ἢ Δέησις ἔχει ἐπανέλθει εἰς τὴν παλαιάν τῆς μορφὴν, μὲ τὸν Ἰησοῦν δηλαδὴ φέροντα χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ τὴν Παναγίαν ἐνδεδυμένην τὸ πατροπαράδοτον ἔνδυμά της. Ὁ ἐκεῖ ὅμως εἰκονιζόμενος Ἅγιος Δημήτριος, ὅπως καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἐξακολουθοῦν νὰ φέρουν τὴν στολὴν τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων τῆς οὐρανοῦ Αὐλῆς, ἀλλὰ χωρὶς τὸ ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ νὰ συνοδεύῃ τὸν πρῶτον.

Τὸ ἐπίθετον ὅμως ὁ Μέγας Δούξ δὲν ἐξέλιπεν ἐντελῶς. Τοῦτο φέρει ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν τῆς Καστοριᾶς, ἂν καὶ εἰκονίζεται μὲ στολὴν στρατιωτικὴν². Τὸ ἐπίθετον ἐπίσης τοῦτο συνοδεύει εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐφίππου μὲ στολὴν στρατιωτικὴν φονεύοντος τὸν τσάρον τῶν Βουλγάρων Σκυλογιάννην, ὅπως εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1476 τοιχογραφίαν τοῦ Ντραγκαλέβτσι τῆς Βουλγαρίας³ καὶ εἰς τὴν μικρὰν εἰκόνα, τὴν ἀποκειμένην εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μτεώρων⁴, ἔπου καὶ ὁ Σκυλογιάννης εἰκονίζεται ἐπίσης ἐφίππος. Τέλος ἡ παρανόησις φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νὰ μεταδιδασθῇ τὸ ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ εἰς ἄλλον στρατιωτικὸν ἅγιον, τὸν Ἄρ-

¹ Πελεκανίδης, ἐνθ' ἄν. πίν. 168, 172, 174α, 186α, β.

² Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν. σ. 168.

³ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, σ. 300. Νομίζω ὅτι ἡ βουλγαρικὴ ἐπιγραφή «Μέγας Δημήτριος Δούξ» εἶναι λαθνασμένη μετάφρασις τοῦ ἑλληνικοῦ τίτλου Δημήτριος Μέγας Δούξ.

⁴ Ἀναφέρεται ὑπὸ Σωτηρίου εἰς ΕΕΒΕ 9 (1932) 412.

τέμιον, όπως βλέπομεν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1552 τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μονῆς Μαυριωτίσσης Καστοριᾶς¹.

Ἡ μικρὰ εἰκὼν τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων (εἰκ. 1), ὁπόθεν ἐξεκίνησεν ἡ παρούσα μελέτη, εἶναι τὸ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε γνωστὸν παράδειγμα τῆς συνενώσεως τῶν δύο ἐπιθέτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ Μέγας Δούξ καὶ ὁ Ἀπόκαυκος, τὰ ὁποῖα ἕως τώρα εὑρομεν χωρισμένα εἰς τὰ ἐξετασθέντα μνημεῖα. Ὁ ζωγράφος τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ εἶναι ἀπολύτως σύμφωνος πρὸς τὴν παλαιὰν παράδοσιν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος, διότι παρέστησε τὸν ἅγιον μὲ στολὴν στρατιωτικὴν, ὅπως εἰκονίζεται οὗτος καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Καστοριᾶς (εἰκ. 3). Ὅσον ἀφορᾷ ἕμως εἰς τὸ ἐπίθετον ὁ Μέγας Δούξ, τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐξ ἀγνοίας ἀντέγραψεν ἴσως ἀπὸ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ 1483 εἰς τὸ παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, πρὸ ἀσφαλῶς ἐγνώριζε.

Μία ἀκόμη λεπτομέρεια εἰς τὴν εἰκόνα αὐτὴν τῆς Μονῆς Βαρλαάμ εἶναι ἀνάγκη νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐπὶ μικρὸν. Εἶδομεν δηλαδὴ ὅτι εἰς αὐτὴν ὁ Ἅγιος Δημήτριος πατεῖ ἐπὶ ζώου παρουσιάζοντος τὴν μορφήν τοῦ βασιλίσκου (εἰκ. 1). Τί σημαίνει ἡ λεπτομέρεια αὕτη; Ἄν δὲν ἀπατῶμαι, ὁ Ἅγιος Δημήτριος οὐδέποτε εἰκονίσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πατρῶν ἐπὶ ζώου. Εἰς τὰς γνωστὰς ἕμως παλαιοχριστιανικὰς παραστάσεις τὸν βασιλίσκον, ὅπως εἶδομεν, πατεῖ, ὁμοῦ μὲ τὴν ἀσπίδα, τὸν λέοντα καὶ τὸν δράκοντα, ὁ Ἰησοῦς², ἡ εἰκὼν δὲ αὕτη ἐμπνέεται, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸν Ψαλμὸν 90. 13: «Ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβῆση, καὶ καταπατήσεις λέοντα καὶ δράκοντα». Τὸ θέμα τοῦτο εὕρισκεται εἰς ὀλίγα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, κατὰ δὲ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸν θεματολόγιον. Μήπως τοῦτο ἀναζῆ εἰς τὴν μικρὰν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, ἀλλὰ μὲ νέαν πλέον ἔννοιαν; Μήπως δηλαδὴ εἰς τὸ πρότυπον, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνας, ὁ βασιλίσκος, ὁ ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καταπατούμενος, ἐσυμβόλιζε τοὺς Ζηλωτάς, τοὺς ὑπὸ τοῦ μεγαλομάρτυρος καταβληθέντας διὰ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου; Ἄν τοῦτο ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ κάπως πιθανόν, τότε τὸ ἐπίθετον ὁ Ἀπόκαυκος, τὸ συνοδεύον τὸν Ἅγιον Δημήτριον, θὰ ἦτο πλήρως δικαιολογημένον.

Ἡ ὑπόθεσις αὕτη φαίνεται ἰδιαιτέρως ἐλκυστικὴ, ἀλλὰ θὰ παραμείνῃ ἀπλὴ ὑπόθεσις, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατόν ν' ἀποδειχθῇ. Ἴσως ἢ τυχὸν ἀνεύρεσις εἰς τὸ μέλλον ἀναλόγων ζωγραφικῶν μνημείων ἢ κειμένων νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ.

¹ Ὁρλάνδος, ἔνθ' ἀν. σ. 187.² Βλ. ἄνωτέρω, σ. 122, σημ. 1.